

Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği

The Negotiations Conducted on The Community Law Dated August 1909 in The Assembly of Deputies And The Example of Union And Progress During The Construction of Communities

Zehra ARSLAN*

Özet

1909 anayasası çerçevesinde hazırlanmış olan 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu 1938'e kadar sivil toplum örgütlenmelerini düzenleyen temel yasa olmuştur. II. Meşrutiyetle birlikte hiçbir yasal sınırlama olmadan kendiliğinden kurulan dernekler, ancak 16 Ağustos 1909 günü Cemiyetler Kanunu'yla meşrutiyet kazanmıştır. Edirne Mebusu Talat Bey tarafından hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a gönderilen kanun layihası üzerinde ilk görüşmeler 6, 13, 16 ve 22 Haziran 1325 tarihlerinde; ikinci dönem müzakereler ise 6,7 ve 14 Temmuz 1325 tarihlerinde yapılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın layiha ile ilgili ilk görüşmelerinde en çok 4. ve 20. maddeler tartışma konusu olmuşlardır. İkinci müzakerelerde ise yine azınlık milletvekillerinin sert tepki gösterdiği 4. madde gündemi belirlemiştir ve hükümetin ısrarı sonucu yasada yerini almıştır. Cemiyetler Kanunu sonrası, çok sayıda siyasal örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Fakat cemiyetlerin yapılanmasında en önemli örnek, hem gizli hem de Cemiyetler Kanunu sonrası yasal örgütlenmeler açısından İttihat ve Terakki'dir.

Anahtar Kelimeler: cemiyet, Meclis-i Mebusan, müzakere, madde, tasarı, kanun, meşrutiyet, oylama

Abstract

The 1909 constitution prepared in 1909 within the framework of community law has been the basic law regulating non-governmental organizations until 1938. Legitimacy established associations were founded spontaneously without any legal restrictions, but the legitimacy of the Law of 16 August 1909 the League was worn. First discussions on Draft Law prepared by Talat Bey, the Deputy of Edirne and sent to the Assembly of Deputies were done on the 6th, 13th, 16th and 22nd of June, 1325, and the negotiations of second period were conducted on 6th 7th and 14th of July, 1325. The 4th and 20th articles were discussed most in the first interview about Draft in National Assembly. During the second negotiations the 4th article to which the minority deputies reacted against set the agenda and it took its place in the law as a result of government's insistence. After the Community Law, many political societies emerged. However, the most important example about the construction of societies is the Union and Progress (İttihat ve Terakki) in terms of secret organizations and legal community organizations following Community Law.

Key Words: society, the Assembly of Deputies, negotiation, article, draft, law, constitutional monarchy, the voting

Giriş

Osmanlı Devleti'nde cemiyetler 19. yüzyılda yaşanan dönüşümün ürünleridirler. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, cemaat ya da grup kültürünün rol ve fonksiyonlarını giderek kaybetmesi ve onun yerine ortaya çıkmaya başlayan bireyselleşme, bireyin toplumsal yapıda bir değer olarak kabul edilmesine dünyevi, daha çok akla dayanan ve bireyselliğe fırsat veren bir toplumsal gelişmeye yol açmıştır. Osmanlı literatüründeki kullanımıyla “infiradileşme ve enfüsileşme” eğilimli bir toplumsal değişimin ortaya çıkması, hem Tanzimat döneminde, hem de I. Meşrutiyetle birlikte ortaya çıkan sosyopolitik değişmelerin güçlenerek istikrar kazanmasında önemli etkenlerden biri olmuştur.¹

Osmanlı'nın özellikle Batılılaşma çabalarının yoğunlaştığı 1839 Tanzimat Fermanı sonrasında 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ve 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet Cumhuriyet döneminin toplumsal-siyasal yapılanmasını yakından etkileyen, hem parlamenter, hem de anayasal geleneğimizin çıkış noktalarını oluşturmaktadır. Kimilerine göre Batıya açılma, kimilerine göre Batı emperyalizmine açık hale gelme sürecinin içinde barındırdığı anayasal ve parlamenter süreçler, geleneksel Osmanlı iktidar anlayışında kırılmanın ortaya çıktığı tarihsel anlardır. Söz konusu geleneksel iktidar anlayışı ekonomik-

* Rize Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.
zehra_arslan2009@hotmail.com

¹ Ersin Kalaycıoğlu, “Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset”, İstanbul Şubat 1998, s.114; Ahmet N. Yücekök “Türkiye’de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci”, S. 13; Mehmet Ö. Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945”, **Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar**, İstanbul 1998, s.45.

toplumsal ve siyasal süreçleri denetim altında tutan sultanın temsil ettiği iktidara bağlı monolitik bir toplumsal yapıyı öngörmekteydi. İktidarın halkla yani halkın temsilcileriyle paylaşılabilceği yönündeki ilk kabullenme I. ve II. Meşrutiyet döneminin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

I. ve II. Meşrutiyet sonrasında, geleneksel Osmanlı devlet-toplum ilişkisinde gözlenmeyen yeni ikincil yapıların ortaya çıkması sadece sivil toplumun değil, sivil topluma oksijen taşıyan basın ve eğitim kurumlarının yeni muhalefet odakları olarak dönüşümünde de rol oynamıştır. Ancak, özgürlüklerin kısa süre sonra askıya alınması örgütlenme hızının sürekliliğini engellemiştir. 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile daha önce kurulmuş olan birçok gizli, ihtilâlcî ve çeteci komiteler kurumsallaşmış, siyasal hedeflerini görünürde değişik amaçlı dernekler ardında gizleme olanağına kavuşmuşlardır. Fransız kanununun etkisinde kalınarak çıkartılan bu yasadan beş gün sonra, 21 Ağustos 1909 tarihli bir yasayla Kanun-i Esasi'ye 120. madde eklenerek, dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alınmıştır.

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Türkiye'de demokratik gelişmelerde ileri adımlar atılmaya başlanmıştır. Kanun-i Esasi'de yapılan ilk değişikliklerle kamu özgürlükleri yelpazesi genişletilmiş, üstlerindeki baskılar kaldırılmış, toplanma ve dernek kurma hürriyetleri tanınmıştır². 1909 Kanun-i Esasi değişiklikleriyle kişi hak ve özgürlüklerini hiçe indirgeyen padişahın 113'üncü maddede öngörülen "sürgüne gönderme" yetkisi kaldırılmış, kişinin şahıs hürriyetini ve bunun dokunulmazlığını ele alan 10.madde ile basın özgürlüğünü içeren 12.madde değiştirilmiş, kişilere toplanma ve dernek kurma hakkını tanıyan 120.madde Kanun-i Esasi'ye konulmuştur.³ Buna göre dernek kurma hakkı bir sisteme bağlanarak düzenlenmiş, yani ilgili birey özgürlüğün kullanımında sonuçlarından sorumlu tutularak serbest bırakılmıştır. Bu hakkın kullanılmasıyla ilgili, amaç ve niteliğe yönelik bazı sınırlamalar getirilmiştir. Genel adaba, devletin bütünlüğüne ters düşen, hükümetin değiştirilmesini Osmanlı ülkesindeki etkin unsurları siyasal bakımdan ayırıcı amaç güden dernekler yasaklanmıştır. Ayrıca "kavmiyet" ve "cinsiyet" isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyetlerin faaliyetleri de önlenmiştir.⁴ II. Meşrutiyet yıllarında siyasal partiler için de ayrı bir kanun çıkartılmamış, Cemiyetler Kanunu'ndaki sınırlamalar onlar için de geçerli olmuştur.⁵

A. Cemiyetler Kanunu'nu İle İlgili Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler

1. Layiha Üzerinde Yapılan İlk Müzakereler (6, 16, 22 Haziran 1325)

Cemiyetler Kanunu, Meclis İkinci Başkanı ve Edirne Milletvekili Talat Bey'in isteği üzerine hükümet tarafından hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir.⁶ Talat Bey'in 23 Mart 1325 (4 Nisan 1909) tarihinde Meclis-i Mebusan Reisliğine sunduğu layiha, görüşülmek üzere 25 Mart 1325'te layiha encümenine havale edilmiştir.⁷ Yasanın bir an önce çıkartılmasında Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın da ısrarcı olması üzerine, şura-yı devlette hazırlanan Cemiyetler Kanunu 23 Nisan 1325 tarihinde Hükümete sunulmuştur. Hükümet bu yasanın bazı maddelerinde değişiklik yapıp, bazıları da kaldırarak yeni bir taslak hazırlamış ve bu taslağı 4 Mayıs 1325 (17 Mayıs 1909) tarihinde Meclis-i Mebusan Başkanlığına göndermiştir.⁸

Layiha encümeni tarafından 21 madde olarak hazırlanan tasarinin taslağı, Meclis-i Mebusan'da 6 Haziran 1325 (19 Haziran 1909) tarihinde okunarak müzakerelere başlandı. 13 Haziran 1325 (26 Haziran

² Tark Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1998., s.36.

³ 120. maddede "Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartıyla Osmanlılar Hakk-ı içtimaa maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin tamamıyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşrutiyet ve hükümet-i tagyir ve Kanun-i Esasi hilâfına hareket ve anasır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hâdim ve ahlâk ve âdab-ı umumiyeye mugayir cemiyetler teşkili de memnundur(md.3)"denilerek belirtilen sınırlamalar dışında, dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasada tanınmıştı. Bk.Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.,s.206.

⁴ Cemiyetler Kanunu'na göre "Kavmiyet" esasına dayalı dernek kurmak yasaklanmıştı. Kanunun Meclis-i Mebusan'da görüşmeleri esnasında, Müslüman-Türk unsuru dışındakiler, buna karşı çıkmış ve "kavmiyet" esasına göre de cemiyetlerin kurulmasını savunmuşlardı. Görüşmeler sonunda ayrılıkçı nitelik taşıyabilecek derneklerin kurulmasını yasaklayan madde, 60 oya karşılık 90 oyla kabul edilmişti. Toprak, Cemiyetler Kanunu, s.207.

⁵ Toprak, Cemiyetler Kanunu, s.206.

⁶ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, C. 4, İçtima Senesi:2, Devre: 1, (16 Mayıs 1325 Tarihli 80. İntikaddan- 11 Haziran 1325 Tarihli 100. İndikada kadar), İntikad: 96, Celse:1, 6 Haziran 1325,s. 481.

⁷ Talat Bey, 23 Mart 1325 tarihinde bu Layihayı Meclis-i Mebusan Reisliğine; "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile evvel ve ahir teşekkül eden sair cemiyetlerin tabi olacakları kuyudu kanuniyeti irade edecek bir layihai nizanamiyenin, serian tanzim ve Meclise irsalı"ni öngören bir layiha olarak sunmuştur: Bk. Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet, C. I, Ankara 1998, s.456.

⁸ Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet, C. 1, s.456.

1909), 16 Haziran 1325(29 Haziran) ve 22 Haziran 1325 (5 Temmuz 1909) tarihlerinde yapılan müzakereler sonunda ilk görüşmeler tamamlandı. Kanunun ikinci görüşmelerine 6 Temmuz 1325 (19 Temmuz 1909) tarihinde başlanarak, 7 Temmuz 1325 (20 Temmuz 1909) ve 14 Temmuz (27 Temmuz 1909)'da yapılan müzakerelerle layihaya son şekli verilerek Meclis-i Ayan'a gönderilmiştir.

6 Haziran tarihli ilk görüşmelerde Adana Mebusu Ali Münif Bey yasaya ilişkin ilk sözü almış⁹ akabinde Aydın Milletvekili İsmail Sıtkı Bey de kısa bir değerlendirme yapmıştı.¹⁰ Cemiyetler Kanunu ile ilgili müzakerelerin ilk oturumunda vükelâdan kimsenin bulunmaması milletvekilleri arasında tartışmalara neden olmuştu.¹¹

Tartışma konusu olan bir diğer husus Cemiyetler Kanunu'na ihtiyaç olup olmadığı meselesiydi. Meclis müzakerelerinde kanunun gerekliliği yönünde söz alan mebuslardan bazıları, cemiyetlerin bir kanuna tabi olmasını ve böylece herkesin keyfine göre bir teşekkül oluşturmasının önüne geçilmesini savunurken¹² bazıları da cemiyetlerin tümden serbest bırakılmasını doğru bulmadıklarını söyleyerek kanunu desteklemişlerdir.¹³ Destekleyenlerin yanı sıra Meclisi Mebusan'da Cemiyetler Kanunu'nun gereksiz olduğu görüşünde olan milletvekilleri de mevcuttu.¹⁴

16 Ağustos 1909'da çıkartılan ve Türk tarihinin derneklerle ilgili ilk kanunu olan Cemiyetler Kanunu iki bölümden oluşuyordu. 16 madde bulunan birinci bölümün ilk maddesinde; "*Cemiyet eşhas-ı müteaddide tarafından malûmat veya mesailerini sureti daimede bittevhit mukasemei ribihtan gayri bir maksatla teşkil edilen heyettir.*"¹⁵ denilmektedir. Bu madde ile cemiyetin tanımı, çeşitli şahıslar tarafından, sorumluluğu paylaşılan ve kâr amacı gütmeyen, bu maksatla oluşturulan heyet olarak yapılmaktadır. Bu maddeye "suret-i daime" sözünün kişileri mahkûm etmek anlamına geleceği düşüncesiyle Serfice Milletvekili Yorgo Boşo Efendi itiraz ederek, ifadenin kanun metninden çıkartılmasını teklif etmiştir. Yozgat Milletvekili Hayrullah Efendi, Yorgo Efendi'nin itirazına, amacın önemli olduğunu, şahısların sadece araç olduğunu vurgulayarak cevap verdikten sonra birinci madde üzerinde oylamaya geçildi ve "suret-i daime" ifadesiyle birlikte bu madde kabul edildi.¹⁶

İkinci maddede "*Cemiyet teşkili evvelce ruhsat istihsaline menut değildir. Şu kadar ki teessüsünü müteakip altıncı maddeye tevfikân behemehâl Hükümete ihbar edilmesi lazımdır.*" denilmektedir.¹⁷ Burada Cemiyetin oluşturulması için öncelikle bir ruhsata gerek olmadığı, cemiyet teşkil edildikten sonra altıncı maddeye uygun olarak bunun hükümete bildirilmesi gerektiği belirtilmektedir. İkinci maddeye ilişkin mecliste yapılan müzakerelerde milletvekillerinin bir kısmı "ruhsat" gerekliliğini savunurken¹⁸, bir kısmı da buna karşı çıkmıştır. Ruhsatı savunan milletvekilleri, cemiyetlerin hükümetin bilgisi dahilinde oluşturulması gerekliliğinin altını çizerek, vatan ve halkın menfaati için çalışacak bir oluşumun zaten izin almaktan korkmasının anlamsız olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Meclisi Mebusan'da cemiyetlerin oluşumunda ruhsata karşı çıkan çok sayıda milletvekilinin genel görüşü ise; hükümetin haberdar edilebileceğini fakat ruhsat gibi bir uygulamanın hiçbir yarar sağlamayacağı yönündeydi.¹⁹ Cemiyetlerin

⁹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.470.

¹⁰ İsmail Sıtkı Bey, 6 Haziran 1325 tarihinde Encümen-i Mahsus mazbatasında, cemiyetler hakkında hükümetçe tanzim ve irsal olunan kanunun tetkik olunduğunu ve Cemiyetler Kanunu'na ihtiyaç olup olunmadığının Heyet-i Umumiye'nin kararına ait olacağını belirttiğini, fakat Heyet-i Umumiye'nin buna karar verebilmesi için teklif eden Vükelâdan birisini gelip izahat vermesi gerektiğini belirtmişti. Açıklama yapacak kişinin ise Dahiliye Nazırı olması gerektiğini söylemişti. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, Celse:1, 6 Haziran 1325, s. 470..

¹¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.471.

¹² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.477.

¹³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:2, 6 Haziran 1325, s.495.

¹⁴ Amasya Milletvekili Fazıl Arif Efendi ve Fazıl Ahmet Efendi, Kanun-i Esasi'nin 38. maddesinin, Osmanlılara meşrutî idareye, Kanun-i Esasiye aykırı topluma fitne düşüren cemiyetleri yasakladığını bu nedenle Cemiyetler Kanunu'na gerek kalmadığını savunmuşlardır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:2, 6 Haziran 1325, s.496-497.

¹⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Devre:1, İçtima:1, Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, Ankara 1982, s.21.

¹⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Devre:1, İçtima:1, Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, s.21.

¹⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Devre:1, İçtima:1, Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, s.21.

¹⁸ Meclis-i Mebusan'ın 6 Haziran 1325 tarihli oturumunda ikinci maddeye ve kanuna ilişkin ilk esaslı değerlendirmeyi yapan Dersim Milletvekili Lütfi Fikri Bey, Almanya ve Rusya örneklerine değinerek cemiyetlerin varlığına karşı olmadığını fakat ruhsata tabi tutulmaları gerektiği görüşünü ileri sürmüştür. Aynı oturumda Lütfi Fikri Bey'in sözlerine destek vererek cemiyetlerin ruhsata tabi olması gerektiğini söyleyen bir diğer isim Kırkkilise Milletvekili Emrullah Efendi' olmuştur. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.471-472. 13 Haziran 1325 tarihli Mebusan Meclisi müzakerelerinde Konya Milletvekili Mehmet Vehbi Efendi'de, cemiyetlerin oluşumunda ruhsatın gerekli olduğunu çünkü eğer bir cemiyet, halkın ve devletin menfaati için çalışacaksa izin almaktan korkmasının söz konusu olmadığını belirttiikten sonra, cemiyetlerin mutlaka hükümetin bilgisi dâhilinde oluşturulmaları gerektiğini söylemiştir.; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Devre:1, İçtima:1, Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, s.21.

¹⁹ Ruhsata karşı olan milletvekillerinden Yorgo Boşo Efendi, cemiyetin teşekkülüne müteakip hükümete haber verilebileceğini bunun dışında ruhsat alınması gibi bir durumun söz konusu olamayacağı görüşündedir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4,

oluşumunda, hükümetin görüşünü dile getiren Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa²⁰ da ruhsatın gereksizliği üzerinde durmuştur.²¹ Ruhsat tartışmalarının dışında ikinci maddeyi hak ve hükümetin hakları çerçevesinde ele alarak değerlendiren milletvekilleri de mevcuttu.²² Görüşmeler sonunda yapılan oylamada, çoğunluğun oyu ile ikinci madde kabul edildi.

Üçüncü madde²³ ile devletin bütünlüğünü, umumi adabı, hükümetin şeklini vb. bozacak türden cemiyetler, dördüncü madde ile de kavmiyet ve cinsiyet esaslarına göre oluşturulacak cemiyetler yasaklanıyordu. Üçüncü madde üzerinde hiçbir tartışma yapılmadan oylama yapıldı ve kabul edildi. Fakat dördüncü madde üzerinde ortamı gerginleştirecek türden tartışmalar olmuştur. Karşı çıkan milletvekillerinin genel görüşleri hürriyetlerin zedeleneceği şeklindeydi. Bu maddeye özellikle azınlık vekilleri sert tepki gösterirken, Müslüman vekillerden de benzer görüşler ortaya atanlar olmuştur. İlk olarak Dersim Milletvekili Lütfi Bey,²⁴ Fransa'da yaşanan gelişmelere kısaca değinerek Cemiyetler Kanunu'nun bu ülkeden örnek alınıp, 1-2 değişiklik yapılarak hazırlandığını söyledikten sonra, kanunun siyasi unvanlı cemiyetlerin kurulmasını yasaklamasını eleştirmiştir. Lütfi Bey'e göre meşrutiyet olan bir ülkede çok tabidir ki, farklı siyasi partiler olacaktır ve bu siyasi partilerin cemiyet olmayacağını söylemek oldukça mantıksızdır.²⁵ Manastır Milletvekili Trayan Nali Efendi'de Meşrutiyet idaresinin yapısı gereği cemiyetlerin serbest bırakılması gerektiğini ve hükümetin bu konuda ağır şartlar ortaya koymaması icap ettiğini söyledikten sonra, Osmanlı ülkesinde farklı unsurların bulunduğunu bu nedenle de kavmiyet ve cinsiyet itibarıyla cemiyet oluşturulmasının yasaklanmasını eleştirmiştir.²⁶ Selânik Mebusu Velahof Efendi de kavmiyet ve cinsiyet esasları ile siyasi cemiyet kurulmasının Cemiyetler Kanunu'yla yasaklanmasına karşı çıkmış, ayrıca Avusturya örneği hakkında bilgi vererek hiçbir devletin ırk, cinsiyet ve siyasi cemiyetlerin oluşturulmasında engel çıkartmadığını belirtmiştir.²⁷ Kozan Milletvekili Hamparsum Muradyan Efendi²⁸ de, Cemiyetler Kanunu'nun Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesi durumunda hürriyetlerin zedelenecek, düşünce özgürlüğünün zarar göreceğini, eğer ırk, cinsiyet ve siyasi cemiyetlerin oluşturulmasına izin verilmeyecek olursa da toplumun unsurlarının gizli örgütler kurmaya teşvik edileceğini ileri sürmüştür.²⁹ Kastamonu Milletvekili İsmail Mahir Efendi³⁰ üçüncü madde varken, dördüncü maddenin gereksiz olduğunu, Kırıkkilise Milletvekili Mustafa Arif Bey³¹ ise Osmanlı ülkesinde kavmiyet, cinsiyet gibi ayrımları çağrıştıracak çok sayıda derneğin bulunduğunu o nedenle de böyle bir yasaklamanın doğru olmayacağını savundular. Böylece madde oylamaya sunuldu ve reddedildi. Meclisteki müzakerelerde ilk defa bulunan Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, cinsiyet ve kavmiyete dayalı olarak kurulacak siyasi cemiyetlerin Osmanlı birliğini pekiştirmek bir yana ayrıştırabileceğini bu nedenle tedbir alınması gerektiğini ima ederek, dördüncü maddenin ağıktan reddedilmesine karşı çıkmıştır. Bunun

Devre:1, İçtima:1,Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, s.21.:Adana Milletvekili ve Dâhiliye Encümen Reisi Ali Münif Bey'de Yorgo Efendi ile paralel görüşler ileri sürmüş ve eğer ruhsattan amaç cemiyetlerin kötü niyetli olup olmadıklarını anlamaksa, ihbarname ile bunun gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Kırıkkilise Milletvekili Mustafa Arif Bey'de cemiyetlerin oluşumunda ruhsata gerek olmadığını izah ettikten sonra Ergiri Milletvekili Yanko Mamapulo Efendi' Arif Beyi teyit ederek Hükümetin zaten ruhsata gerek görmediğini hatırlatmıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Devre:1, İçtima:1,Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, s.22.

²⁰ Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa Konya valiliği döneminde önemli hizmetler yaptı ve 1902'de Sadrazamlığa getirildi. 19 Mart 1909'da Ayan Meclisi Üyeliğine Atandı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümetinde Dâhiliye Nazırlığı görevinde bulundu. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet dönemi, C. II, s.153.

²¹ Ferit Paşa'nın konuşması için bk. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 5, Devre:1, İçtima:1, Celse:2, İntikat:101, 13 Haziran 1325, s.25.

²² Karesi Milletvekili Abdülaziz Mecdi Efendi'ye göre bu açılardan bakıldığında madde, mükemmel surette hazırlanmıştı. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, 13 Haziran 1325, s.24.

²³ Üçüncü maddenin tam metni şu şekildedir: Ahkâmı kavanine ve adabı umumiyyeye mugayir bir esası gayri meşrua veya asayişî memleket ve tamamiyeti mülkiye-i devleti ihlal ve şekli hazırı hükümeti tağyir ve anasırı muhtelif-i Osmanıyyeyi siyasetten tefrik maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler teşkili caiz değildir. Bk. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, 13 Haziran 1325, s.26.

²⁴ Lütfi Bey, Abdülhamid'e karşı çıktığı için tutuklanmış ve yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Meşrutiyetin ilanı sonrası İstanbul'a gelerek milletvekili seçilmiş fakat İttihat ve Terakki ile anlaşamamıştır. Mutedil Hürriyetperver Partisi'nin kurucu üyeleri arasında yer almış ve Tanzimat adında bir gazete çıkarmıştır. 1923 seçimlerinde de aday olmuş fakat seçilememiştir. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet dönemi, C. II, s.471.

²⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.471-472.

²⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.474.

²⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.474-476.

²⁸ Hambarsum Efendi aynı zamanda Ermeni Cemiyeti'nin de üyesidir. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet Dönemi, C. II, s.228.

²⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.476.

³⁰ 1869'da Balı Karyesi'nde doğan Mahir Efendi medrese kökenlidir. Kastamonu Öğretmen Okulu'nu bitirip İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. 3 Kasım 1908'de 121 oyla Kastamonu mebusu seçildi, ikinci ve üçüncü devrede de bu görevi devam ettiren Mahir Efendi 1916'da vefat etti. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet dönemi, C. II, s.423.

³¹ Mustafa Arif Bey, Hizbi Terakki'nin kurucuları arasında yer almıştır. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet Dönemi, C. II, s.348.

üzerine meclis başkanı tekrar oylama istemiş fakat Mustafa Arif Bey'in itirazı üzerine dördüncü madde üzerinde yapılan görüşmeler sona ermiştir.³²

Böylece 13 Haziran 1325 tarihinde yapılan görüşmelerde cinsiyet ve kavmiyete göre kurulacak siyasi cemiyetlerin yasaklanmasını öngören 4 üncü maddenin kaldırılması kabul edilmiştir. Kavmiyet ve cinsiyet esaslı itibarıyla cemiyetlerin oluşturulmasının yasaklanması hususuna azınlık vekillerinin yanı sıra Müslüman milletvekillerinin de çoğunluğunun karşı oluşu, dönemin temel ideolojisi olarak "Osmanlılık" çerçevesinde açıklanabilir. Aynı zamanda meşrutiyetin de düşünsel kaynağını oluşturan Osmanlılık ön plana çıkartılıyordu çünkü Osmanlı Devleti tek bir millettten oluşuyordu, farklı unsurların bulunduğu ve bir arada yaşadığı İmparatorlukta, onları yok saymak her şeyden önce meşrutiyetin ruhuna aykırı olarak görülüyordu. Önemli olan farklı unsurları yok saymak değil, farklılıkları kabul ederek onları "Osmanlı" birliği altında toplayabilmek ve ayrışımı engelleyebilmektir. Sonuçta Meşrutiyet'in ilanında ve rejimin oluşumunda bu unsurların da önemli destekleri ve katkıları olmamış mıydı? Oysa şimdi kavmiyet esasına göre oluşturulacak cemiyetlerin yasaklanması her şeyden önce Meşrutiyetin getirdiği hürriyet anlayışına ters olacaktı. Milletvekilleri bu esasları kendi özgürlük anlayışları çerçevesinde değerlendirirken, Hükümet toplumdaki ayrışımın giderilmesi için de çareler arıyordu. Sadece meşrutiyet ve Osmanlılık akımının devleti bir arada tutamayacağı kısa zamanda anlaşılacağı için tedbirler almak gerekecekti. İşte tüm bu düşüncelerin ekseninde 4. madde, ilk görüşmelerde reddedilmesine rağmen hükümetin ısrarı sonucu, üzerindeki tartışmalar 6 Temmuz 1325 tarihindeki layihanın ikinci görüşmelerinde devam edecekti.

Beşinci madde ile cemiyetlere üye olacaklar için sınırlamalar getirilmiştir. Buna göre; cemiyet üyelerinin yirmi yaşından gün almamış, bir cinayetle mahkûm olmamış ve medeni haklardan mahrum edilmemiş olmaları gerekiyordu. Kanunda ayrıca cemiyete üye olanların istedikleri zaman ayrılabilmelerine de imkân tanınmıştır.³³ Dahiliye Nazırı Ferit Paşa, kanunun beşinci maddesine ilişkin mecliste yaptığı açıklamada; amacın cemiyetlere girecek kişilerin doğru seçilmesi olduğunu³⁴, yoksa hükümetin baskı veya denetleme gibi bir durumda olmayacağını ifade etmiştir. Selanik Milletvekili Artas Yorgaki Efendi'de cinayetle mahkûm olmuş veya yirmi yaşından küçük çocukların bir araya gelerek cemiyet kurmalarının zaten doğru olmayacağını ve hükümetin bu gibi girişimleri yasaklama hakkının olmasının halka hizmet olduğunu söyleyerek beşinci maddeyi desteklemiştir.³⁵ Aydın Milletvekili Sıtkı Bey'in 16 yaşını tamamlayanların cemiyetlere girebilme haklarının olması gerektiği görüşüne, Ali Münif Bey, reşit olmayanların bu yönde haklarının olamayacağını söyleyerek karşı çıkmıştır. Ankara Milletvekili Mustafa Efendi'nin daha önce oluşturulmuş ve 5.maddedeki üye şartlarına uygun olmayan cemiyetlerin durumunun ne olacağı sorusuna, meclisteki milletvekilleri tarafından ihraç edilecekleri şeklinde yanıt verildi ve madde üzerinde oylamaya geçildi.³⁶ Çoğunluğun oyu ile ilk müzakerede beşinci madde kabul edildi.

Altıncı ve yedinci maddeler cemiyetlerin nasıl teşkilatlanacaklarını, bu aşamada uymaları gereken kural ve yükümlülüklerini belirliyordu. Altıncı madde³⁷ ile oluşturulacak cemiyet eğer Başkentte ise Dâhiliye Nezareti'ne, taşrada ise o bölgenin en büyük mülkiye memuruna verilecek ilmühaberde, cemiyetin ne amaçla teşkil edildiğinin yanı sıra merkezi ve genel idaresinde bulunan kişilerin isim, görev, ikamet vb. bilgiler yer alacaktı. Cemiyetler nizamnamelerini, idari heyetlerini, gelirlerini vb. derhal Hükümete bildirmek zorundaydılar. İstanbul Milletvekili Mustafa Asım Efendi, altıncı maddedeki bildirim süresi ile ilgili muallâk bir ifade konulmasını eleştirmiş ve zaman sınırlaması getirilmesi gerektiğini söylemiştir. Cemiyet oluşturulur oluşturulmaz beyanname vermesinin zorluklarına dikkat

³² Mustafa Arif Bey, birinci müzakerede 4.maddenin reddine karar verildiği için aynı gün tekrar oya konulamayacağını ancak beş gün sonra tekrar teklif gelirse oylama yapılabileceğini belirtmişti. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.27.

³³ Cemiyetlerin azası her ne zaman ister ise nizamname-i esasilerinde aksi meşrut olsa böyle yalnız zaman tesviyesi hulul eden ve sal-i hale ait bulunan hazine-yi nakdiye-yi ifa ettikten sonra cemiyetten ayrılabilirler. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.27.

³⁴ Cemiyetlere üye olacak kişilerin vaktiyle bir cinayet veya cürüm işlememiş olan, yaş ve cinsiyet gibi konularda üyeliklere uygun olmaları gerekiyordu.

³⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.28.

³⁶ Meclis- Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.28.

³⁷ Hafî cemiyetler teşkili katiyen memnudur. Binaenaleyh bir cemiyet tesis edilir edilmez askeri merkez-i idarisi Dersaadetde ise Dahiliye Nezareti'ne ve taşrada ise mahallin en yakın mülkiye memuruna cemiyetin unvan ve maksadını ve merkez idaresini ve emvar idare ile mükellef olacakların isim ve seffet ve mahal ikametlerini mabeyin cemiyetin müessisleri tarafından mahtum ve mümezzi bir nizamname ita olunacak ve buna mukabil bir ilmühaber verilecektir. İş bu beyannameye cemiyetin nizamname-i esasiesinden iki nüshası cemiyetin mühr-i resmiesiyle musaddık olunarak rabt edilecektir.İlmühaber ahzından sonra keyfiyet-i müessisleri tarafından ilan olunacaktır. Cemiyet ler gerek nizamname' esası ve gerek heyet-i idare ve mahal ikametlerince icra edildikleri tadilat ve tebdilatı derhal hükümete bildirmeye mecburdurlar. İş bu tadilat ve tebdilatın şahsı salise karşı hükmü ancak hükümete ihbarı kavaninde matbir olur. İş bu tadilat ve tebdilat bir defter-i mahsusaya kayd olunacak ve defter-i mezkûr ceht edile. Ve mülkiyeden her ne zaman talep edilirse ibraz kılınacaktır.(madde 6). Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.28.

çeken bazı vekiller; programını tanzim etmek, merkezi idaresini oluşturmak gibi hususların zaman alacağını ve en az on beş gün mühlet verilmesi gerektiği görüşünü ileri sürmüşlerdir.³⁸ Tokat Milletvekili Mustafa Sabri Efendi³⁹ cemiyetlerin oluşturulduktan sonra nizamnamelerini tesis ettiklerini bu nedenle altıncı maddeyi sakıncalı bulduğunu ifade etmiş, Yorgo Boşo Efendi’de ne zaman nizamname neşrolünmüşse cemiyet o zaman ortaya çıkmıştır, diyerek Sabri Efendi’ye cevap vermiştir.

Altıncı madde ile ilgili Meclis-i Mebusan’daki müzakerelerin devamında Selanik Milletvekili Yorgaki Efendi’den bir öneri gelmiş ve cemiyeti oluşturacak kişiler için, otuz yaşını doldurmuş olma şartı konulmasını teklif etmiştir. Bu teklife milletvekillerinden farklı tepki ve öneriler gelmiştir. Karşı çıkan⁴⁰ milletvekillerinin yanı sıra yaş sınırının düşürülmesi⁴¹ halinde öneriye destek olanlar olmuştur. Daha sonra Menteşe Milletvekili Halil Bey⁴²,in, siyasi cemiyetler için, cemiyet müessislerinin yirmi beş yaşından küçük olmaması teklifi oylamaya sunuldu ve çoğunluğun oyu ile kabul edildi. İlmi ve hayır cemiyetleri için Artas Yorgaki Efendi’nin otuz yaş teklifi ise reddedilerek, tüm cemiyetlerin müessisleri için yaş sınırı, yirmi beş olarak kabul edildi.⁴³

Yedinci madde⁴⁴ ile her cemiyetin merkezinde en az iki kişiden oluşan bir idare heyeti ve eğer bu cemiyetin şubeleri varsa onların da merkeze bağlı birer idare heyetlerinin bulunması gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca idare heyetlerince, cemiyete üye olanların kimlikleri, doğum tarihleri, idare heyetinin oluşturulduğuna dair tebligatları, yine cemiyete ait gelir-gider miktarları bir defterde kayıt altına alınacak, adliye ve mülkiyeden talep gelmesi halinde bunlar ibraz edileceklerdi.⁴⁵ Yedinci madde tıpkı üçüncü madde gibi üzerinde hiç bir tartışma olmadan Meclis-i Mebusan’da kabul edilmiştir.

Sekizinci madde ile cemiyetlerin edinebilecekleri gayrimenkul ve birikimler belirleniyordu.⁴⁶ Cemiyet üyelerinin yirmi dört altından fazla yardımda bulunmaları yasaklanmış ve daha fazla yardım yapmak isteyen üyenin Hükümetten izin alması şartı getirilmişti. Bu maddeye bazı milletvekilleri insanların tasarruf hakkını ve hürriyetlerini engelleyeceği gerekçesiyle karşı çıkmışlardır.⁴⁷ Bu konuda hükümetin görüşünü ve kanun maddesini savunan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa⁴⁸, bir cemiyete üye olarak gireceklerin yirmi dört liradan fazla yardımda bulunmalarının yasaklanmasının hürriyetin aleyhinde bir durum oluşturduğunu kabul etti, fakat başka devletlerde de buna benzer kurallar konulduğunu hatırlattı. Sadrazam rakamın serbest bırakılması halinde ise cemiyetlerin para ile her yerden

³⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.29.

³⁹ Tokat doğumlu olan Mustafa Sabri Efendi 1908 seçimlerinde Tokat’tan milletvekili seçilmiştir.1916’da Romanya’ya sürgüne gönderilmiş, 4 Mart 1919 ve 30 Temmuz 1920 tarihlerinde şeyhülislamlığa atanmıştır. Mustafa Kemal ve ekibiyle anlaşamayarak Yunanistan’a kaçmış ve orada “ Yarın” adlı bir gazete çıkartmıştır. Daha sonra Mısır’a giden Sabri Efendi yüzellikler arasındadır. 12 Mart 1954’te Mısır’da ölmüştür. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet Dönemi, C. II, s.179.

⁴⁰ 30 yaş teklifine karşı çıkanlardan birisi olan Selânik Milletvekili Hiristo Dalçef Efendi, böyle bir şartın cemiyetlerin teşkilinde yasaklamalar getireceği endişesini taşıdığını söylemiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.31-32.

⁴¹ Kerek Milletvekili Tevfik Efendi Yorgaki Efendi’nin teklifine cemiyeti oluşturacakların en az yirmi beş yaşında olmaları gerektiğini söyleyerek destek olmuş, Kozan Milletvekili Hamparsum Muradyan Efendi ise yaş sınırının yirmi bir olması gerektiğini söylemiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.31-32.

⁴² Halil(Menteşe) Bey, Meşrutiyetin ilanı sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin meclis grup başkanı olmuştur. Kanun-i Esasi Encümeni Reisliği de yapmıştır. 18 Şubat 1911–4 Ekim 1911 arası Dâhiliye Nazırlığı, Şura-yı Devlet Reisliği, 15 Mayıs 1912’de Meclis-i Mebusan Reisliği, Hariciye, Adliye Nazırlığı yapmış ve Osmanlı Devleti’nin I.Dünya Savaşında Almanya’nın yanında yer almasında etkin rol oynamıştır. Mondros Mütarekesi sonrası tutuklanmış, 1919’da Malta Adası’na sürülmüş, 1921’de serbest kalıp 1922’de Türkiye’ye dönerek Terakkiperver Fırka’nın kuruluşunda görev almıştır. İzmir suikastı nedeniyle de tutuklanmış fakat suçsuz bulunup serbest bırakılmıştır. 1931–46 yılları arasında da mebusluk yapan Halil Bey 1948’de vefat etmiştir. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet dönemi, C. II, s.206.

⁴³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.31-32.

⁴⁴ Her cemiyetin merkezinde iki kişiden aşağı olmamak üzere bir heyet idaresi ve onların sebatı var ise onların da merkeze merbut kezalik birer heyeti idaresi bulunmak ve bu heyetlerce evvela cemiyet azasının hüviyetlerini ve tarihi duhullerini saniyen heyet-i idarenin mukarrerat ve muhaberat ve tebligatını, salisen cemiyete ait varidat ve mesarifin müfredatı vechile nevi ve miktarını mübeyyin birer defter tutulmak ve ciheti adliye ve mülkiyeden ve her ne zaman talep edilirse ibraz edilmek şarttır. Meclis- Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.33.

⁴⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.33.

⁴⁶ Altıncı madde mucibince beyanname ita etmiş olan her cemiyet, dokuzuncu maddede gösterildiği üzere bil- vasita müddei ve müddeâ aleyh vuku bulacak ianattan mâdâ evvela azasının senevi yirmi dört altunu tecavüz etmemek üzere ita edeceği hisası nakdiyeyi, sâniyen cemiyetin idaresine ve azasının içtimaina mahsus olan mahalli, sâlisen maksat ittihaz ettiği hususun icrası için elzem olan emvali gayrimenkuleyi nizamı mahsusuna tevfikane tasarruf ve idare etmek selâhiyetini haiz olabilir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.33.

⁴⁷ Karşı çıkanlardan İpek Milletvekili Hafız İbrahim Efendi ve Aydın Milletvekili İsmail Sıtkı Efendi üyelerin 24 altından fazla cemiyete yardımda bulunulmamasının özgürlükleri zedeleyeceğini ifade etmişlerdir. Meclis-i mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.33-34.

⁴⁸ 1908’de Kamil Paşa Hükümeti’nde Dâhiliye Nezareti’ne daha sonra da Kamil Paşa’nın yerine sadrazamlığa getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, Heyet-i Ayan üyeliğine de atandı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde de Adliye Nazırlığı yapan Hilmi Paşa 1912’de Viyana Sefaretine atandı ve vefatına kadar bu görevde bulundu. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet dönemi, C. II, s.687.

aşa kabul edeceklerini ve hükümetin bunları denetlemesinin zorlaşacağını ifade ettikten sonra da kanuna göre hiçbir cemiyetin emlak sahibi olamayacağını belirtti.⁴⁹ Sekizinci madde üzerinde yapılan görüşmeler ve bu maddenin kabulü ile 13 Haziran 1325 tarihli Meclis-i Mebusan'daki Cemiyetler Kanunu üzerinde yapılan müzakereler sona ermiştir.

Cemiyetler Kanunu üzerinde yapılan Meclis-i Mebusan müzakereleri 16 Haziran 1325 tarihinde dokuzuncu maddenin⁵⁰ okunması ile başladı. Dokuzuncu madde cemiyete ait problemlerin ne şekilde çözüleceği ve bunun için ne yapılması gerektiğini ortaya koyarken, Onuncu madde⁵¹ cemiyet üyelerinin istedikleri zaman, gereken yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, teşkilatlarından ayrılacakları hükmünü getirmişti. On birinci madde⁵² ile cemiyet toplantılarında her türlü ateşli silah bulundurmak veya saklamak yasaklanmış, yalnız avcılık ve kılıç talimi ile ilgili kulüplerde, güvenlik güçlerinin malumatı olması kaydıyla ihtiyaç kadarı bulundurulabileceği düzenlemesi getirilmişti. Dokuzuncu, onuncu ve on birinci maddeler de hiçbir itiraz olmadan Meclisi Mebusan'da kabul edilmişlerdir.

On ikinci⁵³ ve on üçüncü⁵⁴ maddelerle yasalara uymayan veya yanıltıcı beyanname veren cemiyetlere verilecek para veya diğer cezalar belirlenmiştir. İkinci ve altıncı maddelere uygun olarak beyanname ile hükümete bildirilmeyen ve ilan edilmeyen cemiyetler hükümetçe men edildikten sonra, duruma uygun davranmazsa beş ve yirmi beş altın arası nakit para cezasıyla cezalandırılacaklardı (md. 12). Altıncı maddenin haber ve ilânına uygun olmayan, 4., 5.,7. ve 9. maddelere aykırı harekette bulunanlardan ise iki altından dört altına kadar para cezası alınacak ve bunların tekrarı halinde de ceza iki katına çıkacaktır (md.13). On ikinci ve on üçüncü maddeler üzerinde de itiraz veya müzakere yapılmaması duyulmuş ve aynen kabul edilmişlerdir.

On dördüncü maddede, üyelerin veya idarecilerin rızasıyla kendisini fesheden ya da hükümetçe yasaklanan cemiyete ait olan mallarına, eğer o örgütün nizamnamesinde varsa ona göre yoksa cemiyetin heyeti umumiyesinin vereceği karara göre muamele yapılacağı hükmü yer alıyordu. Ayrıca bu cemiyet üçüncü madde de belirtildiği gibi kötü maksatla kurulmuş bir örgüt ise tüm mal varlığına hükümetçe el konulabilecekti. Erzurum Milletvekili Ohannes Varteks Efendi⁵⁵, on dördüncü maddeye, hükümete cemiyetin işlerine karışma hakkını verdiği gerekçesi ile itiraz etti. Aydın Milletvekili İsmail Sıtkı, Manastır Milletvekilleri Trayan Nali ve Paçedoref Efendiler müsadere olayının hükümetçe değil mahkeme kararı ile olması gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁶ On dördüncü maddenin kabulünün ardından kulüplerin de cemiyetlerle bir tutulduğu hükmünü getiren on beşinci madde⁵⁷ üzerinde müzakerelere geçildi. Bu maddeye ilk itiraz Serfice Milletvekili Yorgo Boşo Efendi'den geldi. İtirazın gerekçesi de, kulüp ve cemiyetin aynı manayı ihtiva etmesinden dolayı on beşinci maddenin gereksiz olduğuydu. Fakat İstanbul Milletvekili Kırkor Zöhrab Efendi aynı görüşte değildi, ona göre kulüp ve cemiyet ayrı oluşumlardı.

⁴⁹ Meclis-i mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, s.33-34.

⁵⁰ Cemiyete ait mesalih için cemiyetler namına memurin ve muhakeme ve meclis-i resmîyeye vuku' bulacak müracaat ve mutalebat-ı kâtip-i umumi veya müdürlerinin imza ve mühür-i zatileri altında pullu istidanamelerden gayri vesaitle cereyan edemeyecektir. Cemiyet namına ifayı muamele edecek bu misillü kimselerin hüviyetleri cemiyetin nizamname-i esasisinde tasrih olunacaktır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.88.

⁵¹ Onuncu Madde: Cemiyetlerin azası her ne zaman isterse, nizamname-i esasilerinde aksi meşrut olsa bile, yalnız zamani tesviyesi hulül eden ve salihale ait bulunan hissei nakdiyeyi ifa ettikten sonra cemiyetten ayrılabilir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.88.

⁵² Cemiyetlerin içtimagahlarında her nevi ıslah-ı nariye ve carihanın iddihar ve hıfzı memnudur. Yalnız saydu şıkar ve meç talimine mahsus olacak kulüplerde zabitanın malumatı tahtında olarak icab eden eslihadan lüzumu kadar bulundurulur. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.88.

⁵³ On İkinci Madde: İkinci ve altıncı maddelere tevfikân beyanname itasıyla Hükümete ihbar ve ilan edilmemiş olan cemiyetlerin, gerek alakadar olanların müracaatı ve gerek müddeiumumiliğin resen veya ihbara müsteniden vaki olacak talebi üzerine, mahkeme kararıyla fesheldikten sonra müesseseleriyle heyeti idaresi ve mahalli içtimam sahip veya müsteciri 5 altından 25 altına kadar nakdi ile mücazat olunacağı gibi, işbu cemiyetler 3.maddede muharrer ve Ceza Kanunu'nda musarrah olan makasıdı muzırta ve memnuadan biri için teşkil edilmiş olduğu surette kanunu mezkure tevfikân terettüp edecek ceza, başkaca hükmolunur. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.88.

⁵⁴ Altıncı maddenin haber ve ilana muteallik olmayan ahkâm-ı sairesiyle dördüncü ve beşinci ve yedinci ve dokuzuncu madde ahkâmına muğayir harekette bulunanlardan iki altından on altına kadar ve tekrarı halinde iki misli ceza nakdi alınır. On ikinci madde mucibince men edilen bir cemiyeti iş bu kanuna muhalif olarak ibka veyahut ikiden tesis ve idare edenler on altından elli altına kadar ceza nakdi ve iki aydan bir seneye kadar hapis ile cezalandırılır. Men edilmiş olan bir cemiyetin azasına mahalli içtima olmak üzere kendilerini istimal ettirenler hakkında aynı ceza tertip olunur. Türk Parlamento Tarihi, C. II, s.466.

⁵⁵ Varteks Efendi Gedikpaşa Ermeni Mektebi Müdürü iken Taşnaksutyan Cemiyetine üye olmuştur. Bir süre tutuklu kalmış, Meşrutiyetin ilanı ile kurtularak 16 Kasım 1908'de 162 oyla Erzurum mebusu seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevi sürdürmüştür. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet dönemi, C. II, s.363.

⁵⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.89-90.

⁵⁷ Kulüpler dahi işbu fasılda münderiç cemiyetler kabilindedir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.91.

On altıncı madde⁵⁸; ile kanunun çıktığı tarih itibarıyla mevcut olan cemiyetler, kanunun ilân tarihinden itibaren bir ay zarfında ikinci ve altıncı maddeler mucibince beyanname ile yasalara uygun olarak kendilerini ilân etmeye mecbur tutulmuşlardı. Bir aylık müddeti yetersiz gören Yorgo Boşo Efendi ve bu müddetin en az üç ay olması gerektiğini söyleyen Kozan Milletvekili Hamparsum Muradyan Efendi bu maddeye itiraz etmişlerdir.⁵⁹ On altıncı maddenin kabulü ile birlikte birinci bölüm üzerinde yapılan müzakereler tamamlanmış ve ikinci bölümdeki maddelerin oylanmasına geçilmiştir.

Cemiyetler Kanununun ikinci bölümü, meclise sunulan layiha ve ilk görüşmelerde, 17.,18., 19., 20. ve 21. maddelerden oluşuyordu. On yedinci madde⁶⁰ ile bir cemiyetin umumi menfaate hizmet etmiş sayılması, Şura-yı devlet kararıyla, devlet tarafından tasdik edilmesine bağlanmıştı. On sekizinci madde⁶¹ hükmüne göre; bir cemiyetin alacağı malların, cemiyet namına kayıt ve tahvili gerekmektedir. Vasiyet ve hibe edilen mallar ise hükümet ruhsatı olmadan cemiyet tarafından kabul edilemiyor, hibe edilen mal gayrimenkul ve cemiyetin buna ihtiyacı yoksa bu malın satışından elde edilecek gelirin cemiyete verilmesi öngörülüyordu. Tüm şartları yerine getiren bir cemiyetin, vasiyet ve hibe gibi durumlarda yetki sahibi olamamasına ve hükümet ruhsatı gerekmesine bir anlam veremeyen milletvekilleri olduğu gibi, maddeyi gereksiz bularak bir cemiyetin, vasiyet halinde dahi kendisine bırakılan parayı alması için hükümete müracaat etmesi gerekliliğinin getirilmesini eleştirenler de vardı⁶². Çünkü haber verilmemesi halinde bırakılan para veya malların cemiyet tarafından elde edilememesi gibi bir durum ortaya çıkıyordu. Ayrıca Hükümet izin vermedikçe, üyeler yıllık yirmi dört lira dışında, cemiyet hibe kabul edemeyecekti.⁶³ Bu madde üzerinde benzer tartışmalar devam etti. Karşı çıkan milletvekilleri olduğu gibi cemiyetlerin kontrolü açısından destekleyenler de vardı.⁶⁴ Fakat en ilginç yaklaşım, 18.maddenin İstanbul'u satmaya yönelik bir adım olduğu şeklindeki değerlendirmesiyle Yozgat Milletvekili Hayrullah Efendi'den geldi. Vasiyet veya hibe edilen mal taşınmazsa ve cemiyetin görevini yerine getirmesinde işe yaramıyorsa, cemiyete bu malı satma hakkının verilmesinin doğru bulmadığını belirttiğinden sonra bu durumun sakıncalarına işaret eden Hayrullah Bey, cemiyet kendisine bırakılan taşınmazları hükümete haber vermeksizin, değerlendirmeye karar verip, bir de vakıfların mübadelesine izin verilirse yabancı bankalar tercih edilerek bu yapılar, rehin verilip karşılığında para alınacağını bu paraların %50'si geri ödenemezse de eldeki bütün emlakın kaybedilebileceğini ileri sürüyordu.⁶⁵

On Dokuzuncu madde⁶⁶ ile devletin iç ve dış emniyetini tehdit edecek muamelelerde bulunan cemiyetler, meclis-i vükela kararıyla ve padişah iradesiyle kapatılırlar. Eğer kapatılan cemiyetin

⁵⁸ Elyevm mevcut olan cemiyetler, işbu kanunun ilanı tarihinden itibaren bir ay zarfında 2. ve 6. maddeler mucibince beyanname ita ve ilan şartını ifaya ve mevaddı saire ahkâmına tevfiği muameleye mecburdurlar. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.92.

⁵⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.92-93.

⁶⁰ Bir cemiyetin menafî umumiyeye hadm addolunması Şurayı Devlet kararıyla Devletçe tasdik olunmasına mütevakıftır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.93.

⁶¹ İşbu cemiyetler nizamnamei esaslarının mani olmadığı kaffeî muameleatı hukukiyeyi ifa edebilirler. Bir cemiyetin menafî-i umumuna hadim olunmuş sayılması şura-yı devlet kararıyla devletçe tasdik olunmasına mütevakıftır. İş bu cemiyet nizamnameyi esasilerine mani olmadığı kâfi malumat-ı hukukiyeyi ifa edebilirler. Bir cemiyetin malın alacağını idham ve tahvilinden hamiline ait olanların behemehâl cemiyet namına kayıt ve tahvili lazımdır. Vasiyet ve hibe edilen emval-i hükümetin ruhsat-ı mahsusası olmaksızın cemiyet kabul edemez. Vasiyet ve hibe edilen mal gayrimenkul olduğu ve cemiyetin vazifesini ifa hususunda lüzumu olmadığı takdirde iş bu mal satılana müddet zarfında satılık lazım geleceği kabulü hakkındaki karar da tasrih olunur. Satılan mülkün bedeli cemiyetin sandığına teslim edilir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.93.

⁶² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:106, Celse:2, 22 Haziran 1325, s.196-198.

⁶³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:103, Celse:2, 16 Haziran 1325, s.93-95.

⁶⁴ Tokat Milletvekili İsmail paşa, Serfice Milletvekili Yorgo Boşo Efendi, İzmir Milletvekili Seyyid Paşa maddeye karşı çıkanlar arasındadırlar. Seyyid Paşa, bir cemiyetin kendisine bırakılan gelirinin doğrudan doğruya kira bedelinden istifade edilememesini eleştirmiştir. Karesi Milletvekili Şefik Bey, 18. maddenin gereksiz olduğunu, İstanbul Milletvekili Mustafa Asım Efendi de maddenin fazlalık olduğunu ve bu nedenle kaldırılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Taşlıca milletvekili Ali Vasfi ve Niğde Milletvekili Hayri Bey'lerse genel olarak maddenin lehinde konuşmalar yapmışlardır. Mentеше Milletvekili Halil Bey ise 18.maddenin çok önemli olduğunu ve dünyanın her yerinde bu tür maddelerin cemiyetlerin oluşumunda kullanıldığını ifade etmiştir. Bir cemiyetin bir çiftliğe sahip olmasının, o çiftlikte yaşayan halka da sahip olması anlamına geleceğini, bu durumun siyaseten sakıncaları olacağını ekleyerek maddenin olduğu gibi kabul edilmesini istemiştir. İstanbul Milletvekili Zehrap Efendi Halil Bey'in düşüncelerine iştirak ettiğini beyan etmiştir. Nihayetinde 18.madde Halil Bey'in teklifi istikametinde oya sunulmuş ve kabul edilmiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, İctima:106, Celse:2, 22 Haziran 1325, s.198-205.

⁶⁵ Karahisar Milletvekili Ömer Feyzi Efendi, Hayrullah Efendi'nin konuşmasına hükümet içerisinde hükümet olur, sözleriyle destek vermiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, İctima:106, Celse:2, 22 Haziran 1325, s.201.

⁶⁶ Azasından kısmi azamî ecnebi veyahut heyeti idaresi tebeai ecnebiyeden veya merkezi idaresi memaliki ecnebiyede olup da esham ve eşya ticaretgahilerinin muameleatı carisini ihlal ve devletin emniyeti dahiliye ve hariciyesini tehdit edecek surette muamelatta bulunan cemiyetler Meclis-i Vükela kararı ve iradei Padişahi ile ilga olunur. Bu vechile ilga edilen cemiyetin müessesleri ve müdürleri ve heyeti idaresi işbu cemiyeti ipka veyahut ilga kararından sonra hilafî kanun olarak tekrar tekrar teşkil edildikleri takdirde 12 nci maddede münderiç cezalar hükümleridir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:106, Celse:2, 22 Haziran 1325, s.205; Türk Parlamento Tarihi, C. II, s.466.

idarecileri tekrar kanuna aykırı olarak cemiyet teşkil ederlerse 9. madde hükmünce cezalandırılacaklardır. Bu madde Meclisi Mebusan'da yapılan oylamada olduğu gibi kabul edilir.⁶⁷

Yirminci madde⁶⁸ ile cemiyetler üzerinde askerlere teftiş hakkı verilmiş ve bu yapılanmaların güvenlik güçlerine her zaman açık bulundurulacağı hükmü getirilmişti. Fakat güvenlik güçlerinin cemiyetlerin bulunduğu yerlere ihtiyaç gereği dâhilinde girdiklerini ispat için zaptiye nazırı ve vilayet merkezinin en büyük mülkiye amiri tarafından verilen resmi bir varakayı göstermeleri gerekiyordu. Meclis-i Mebusan görüşmelerinde en çok tepki gören maddelerden birisi de 20. madde olmuştur. Özellikle azınlık milletvekillerinin tepki gösterdiği madde ile ilgili olarak Selânik Milletvekili Velahof Efendi, cemiyetlerin üyesi olmayan kişiler, hükümet mensubu olsalar dahi, onların müzakere ve toplantılarına girmemeleri gerektiğini söylemiştir.⁶⁹ Erzurum Milletvekili Ohannes Varteks Efendi Cemiyetler Kanunu aleyhinde görüşler ortaya koyarak, kanunun milletin elini ayağını bağladığını savunmuştur. Cemiyetlerin kontrolünü ön gören 20.madde ile ilgili olarak da “*ayıptır*” değerlendirmesini yapan Varteks Efendi, “*nasıl ki bir adamın evine girilmez, cemiyetin de evine girilmez*” diyerek bu esasa ağır eleştiriler getirmiştir.⁷⁰ Son olarak 21. madde de, Cemiyetler Kanunu'nun uygulanmasında Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri görevli tutulmuştur.⁷¹ 22 Haziran tarihinde yapılan görüşmelerde 20.madde olarak geçen ve okunan içerik, 6 Haziran tarihli görüşmelerde 18. ve 19. Maddeler olarak geçmiştir. 6 Haziran tarihli görüşmelerde madde üzerinde yoğun eleştiriler olmuş, fakat 22 Haziran'da yapılan müzakerelerde hiç itiraz olmadan aynen kabul edilmiştir. Ayrıca 20. ve 21. maddeler birleştirilmiştir.

2. Cemiyetler Kanunu Layihası Üzerinde Yapılan İkinci Görüşmeler (6, 7, 14 Temmuz 1325)

22 Haziran tarihli Meclis-i Mebusan toplantısıyla Cemiyetler Kanunu üzerinde yapılan ilk müzakereler sona ermişti. Görüşmeler sonunda encümenine gönderilmiş olan kanun tasarısının, ikinci defa müzakereleri 6, 7 ve 14 Temmuz 1325 tarihlerinde yapıldı.

6 Temmuz 1325 tarihinde başlayan ikinci müzakerelerin ilk toplantısında Cemiyetler Kanunu'nun maddeleri okunarak tekrar oylama yapıldı. İlk üç madde, üzerlerinde hiçbir itiraz olmadan aynen kabul edildiler. Fakat dördüncü maddenin okunması tıpkı ilk görüşmelerde olduğu gibi, milletvekillerinin sert tepkisine neden oldu ve silinmesine karar verildi. İkinci görüşmelerde de tartışmanın odak noktası olan 4. maddenin yasada yer almasını özellikle Dahiliye Nezareti istiyordu. Bu maddenin yasada yer almasını savunmak için meclise gelen Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey'in itirazı üzerine madde tekrar okunarak görüşmelerine geçildi. Kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasi cemiyetlerin kurulmasını yasaklayan maddeyi Adil Bey, bu esaslarda kurulacak cemiyetlerin ülkeye zarar getireceğini çünkü farklı unsurlar olan bir devlette bu unsurları ortaya koyan bu tür yapılanmaların ayrımcılığa yol açacağını ve Osmanlılığı zedeleyeceğini ifade etmiştir. Fakat Adil Bey'in sözlerine özellikle azınlık milletvekillerinden tepkiler geldi. Yorgo Boşo Efendi, Trayan Nali Efendi, Kozmidi Efendi, Emanuel Karasu Efendi, Hamparsum Muradyan Efendi ve Varteks Efendi gibi Mebuslar söz alarak kavmiyet ve cinsiyet esasları üzerine siyasi cemiyetlerin kurulmasını yasaklayan dördüncü maddeyi sert bir dille eleştirdiler. Bu milletvekilleri nasyonalist olmadıklarını ve Osmanlılığı ilke edindiklerini, bu maddenin meşrutiyete ters düştüğünü ifade ettiler. Ohannes Varteks Efendi'nin bu madde üzerinde 7 Temmuz tarihinde yapılan görüşmelerde kendisinin bir Ermeni Osmanlı vatandaşı

⁶⁷ Madde üzerinde görüşmeler yapılması gerektiğini Tokat milletvekili İsmail Paşa ve Kütahya Milletvekili Abdullah Azmi Efendi ileri sürmüşler fakat diğer milletvekilleri madde üzerinde görüşmeler yapılmasına gerek görmemişlerdir. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:106, Celse:2, 22 Haziran 1325, s. 205-206.

⁶⁸ Cemiyetler kulüpler üzerinde zabitanın hakkı-ı teftiş vardı. Bunların içtimagâhları memurini zaptiyeye her zaman küşade bulunacaktır. Şu kadar ki içtimagâhlara zabita memurları lüzum-ı hakikiye müsteniden girdiklerini ledelhace isbat için Dersaadet'de zaptiye nazırı ve vilayette mahallenin en büyük mülkiye memuru veya vekilleri tarafından o mahalle duhulu hakkında emir veya icazatı mutazammın olarak verilmiş bir varakayı resmiye ibrazına mecburdur. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.474; Türk Palamento Tarihi, C. II, s.466.

⁶⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.474-476.

⁷⁰ Varteks Efendi'nin “ayıptır” sözü üzerine Tokat Milletvekili İsmail Paşa tepki göstererek, bu sözünü geri almasını istemiştir. Bu tartışmanın sürmesi üzerine Varteks Efendi, Hükümetin sadece cemiyetin ne fikir beslediğine dikkat edebileceğini, bundan ileriye gitmeye hakkı olmadığını söylemiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Celse:1, 6 Haziran 1325, s.477-478.

⁷¹ 22 Haziran tarihli görüşmelerde kanunun icrasına Dâhiliye ve Adliye Bakanlıklarının sorumlu olduğu hükmü 21.madde olarak okunmuştur. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, İctima:106, Celse:2, 22 Haziran 1325, s.206.

olduğunu ve kendisini Türk addedenlerden daha çok Türk olduğunu söyleyerek, Ermenilerin Osmanlı memleketinden başka hiçbir yerde yaşayamayacaklarına vurgu yaptı.⁷²

Yorgo Boşo Efendi, mecliste farklı unsurlardan gelen milletvekilleri olduğunu belirttiikten sonra tepkisini sorular sorarak dile getirdi. Örneğin adının Yorgi olduğunu ve bu isimle Osmanlı olup olmayacağını, Arnavutların, Rumların ve diğer unsurların kavmiyetlerini çağrıştıracak isimleri koymalarının onları Osmanlı olmaktan neden alıkoyacağı gibi sualler sorduktan sonra, ülkede İslam mezhebinin hakim olduğunu ve İslam unsurundan olmayanların da bu mezhep altında yaşamaya mecbur tutulduklarını iddia etti. Boşo Efendi, bu durumda kavmiyetlerini korumaya mecbur olduklarını, bunun ise Osmanlılığı muhalif bir durum olmadığını, önemli olanın kalpte olduğunu ve bu maddenin nasıl iki kez reddedilirse yine kabul edilmeyeceği ümidini taşıdığını ifade etti.⁷³ İstanbul Milletvekili Kozmide Efendi, tam bir Osmanlı birliği taraftarı olduğunu ifade ederek ekledi, bu birlik devleti oluşturan farklı unsurların hukukunu ayaklar altına alarak sağlanamazdı. Kozmide Efendiye göre “Rum Osmanlı Siyasi Kulübü” gibi oluşumların devletin bütünlüğüne zarar getirmezdi çünkü hiç kimsenin kendi milliyetini reddetmesi mümkün olamazdı. Ayrıca cemiyetle ayırım söz konusu olsaydı zaten Müslümanlar camiye, Hıristiyanlar da kiliseye giderek ayrılıyorlardı, dolayısıyla cinsiyet ve kavmiyete göre oluşumlar aslında bir gereklilikti.⁷⁴

Azınlık mebuslarının tüm karşı koymalarına ve çabalarına rağmen hükümetin ısrarı sonucu 4. madde 69 karşı oya karşılık 90 oyla yasadaki yerini korudu. 14 (27) Temmuz’da yapılan görüşmelerde 6., 7., 8., 9., 10., 11. maddeler üzerinde hiç itiraz olmadan kabul edildiler. 12.madde üzerinde bazı milletvekilleri görüşlerini tekrar dile getirmeyi tercih etmekle beraber nihayetinde bu madde de olduğu gibi kabul edildi. 13., 14. 15. ve 16. maddeler de kabul edilerek, 14 Temmuz tarihli görüşmelerde 17. ve 18. maddenin birleştirilmesine karar verildi.⁷⁵ Bu görüşmelerden sonra kanuna son hali verilmiştir. Cemiyetler Kanunu tıpkı görüşmelerde olduğu gibi iki bölüm halinde tasarlanmış; ilk bölüm 16 madde ve ikinci bölüm 3 madde olmak üzere toplam 19 madde halinde yasallaştırılmıştır.

Böylece meşrutiyetin getirdiği özgürlüklerden yararlanarak bu özgürlükleri ortadan kaldırmaya veya ülkenin birliğini bozmaya yönelik örgütlenme hareketlerini kontrol altına alabilecek yasal bir çerçeveye oluşturulmuş oldu.

B. Cemiyet Yapılanmasına Bir Örnek(İttihat ve Terakki)

Türkiye’de siyasi parti ve cemiyet örgütlenmeleri, gizli-yasal ve 1909 Cemiyetler Kanunu öncesi sonrasına göre farklılık göstermektedir. Gizli siyasal cemiyetlerin ve parlamentoda partilerin örgütlenme modelini İttihat ve Terakki üzerinden incelememizin nedeni cemiyetin, mason ve İtalyan Calbonari teşkilatı örnek alınarak yapılan örgütlenmelerin en iyi örneğini oluşturmuş olmasıdır. Bu guruba İttihat ve Terakki’nin 1908’e kadar olan dönemdeki örgütlenme biçimi, parlamentoda örgütlenme modeline de Ekim 1908’de kamuoyuna yaptıkları 13 maddelik duyuru sonrasındaki dönemi örnek olarak verilebilir.

İlk kuruluşunda koşulların gereği olarak gizli olan ve İtalyan “Calbonari” örgütünü örnek olarak örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, şubeler halinde çalışıyordu. Cemiyetin kurucularından İbrahim Temo, Birindisi’de ve Napoli’de bir arkadaşı eşliğinde mason locasını ziyaret etmiş ve Calbonari’nin İtalya’daki rolü ve örgütlenmesi üzerine bilgi edinmiştir. Örgütün kuruluşu bu model üzerine oluşturulmuş, küçük hücrelere ayrılmış ve her hücreye bir numara verilmiştir. Hücre üyelerinin de birer kesirli numaraları vardır.(Bu kesrin payı hücre numarasını, payda ise hücre üyesinin kayıt sırasını göstermektedir.)⁷⁶

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine ait olduğu sanılan ilk nizamname Ahmet Bedevi Kuran tarafından Mahmut Celâlettin Paşa’nın özel kâğıtları arasında el yazması olarak bulunmuştur. Bu tüzüğe göre örgütlenme şöyledir: Cemiyetin merkezi İstanbul’dur. Yönetim kurulu bir reis ve dört azadan oluşmaktadır ve cemiyet üyelerinin sayısına paralel olarak kurul üyelerinin de sayısı binde bir oranında artacaktır (md. 6). Eğer örgüt genişlerse taşrada bir başkan ve iki üyeden oluşan şube yönetimleri oluşturulacak ve her şube bulunduğu beldenin ismiyle anılacak (md. 7). Cemiyetin gizli örgütlenmesini en iyi ifade eden maddeler 8., 9., 15., 26. ve 27. maddelerdir. Buna göre; cemiyet üyeleri, İstanbul Meclisi İdaresini oluşturan beş kişiden her birinin başkanı bulunduğu beş kola ayrılmıştır. Her bir kol

⁷² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Celse:1, İ:115, 7 Temmuz 1325, s.445-449.

⁷³ Türk Parlamento Tarihi, C. II, s.473.

⁷⁴ Türk Parlamento Tarihi, C. II, s.476.

⁷⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 5, Celse:2, İ: 119, 14 Temmuz 1325, s.562-563.

⁷⁶ Mehmet Kabasakal, Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908–1960, İstanbul Eylül 1991. s.25–26.

başkanından başlayarak numara alır. Her bir üyenin bir kol numarası bir de sıra numarası vardır. Üyenin numarası, kol numarası pay, sıra numarası paydada bulunan bir kesirdir (md 9). Her üye ancak kendisini cemiyete alan bir üstünü (mafevki) ve kendisinin cemiyete alabileceği astını (madunu) tanıyabilecektir (md.8). Cemiyetin bir şifresi ve her şubede bir anahtarı olacaktır (md.15). Dernek üyeleri, aranan niteliklere her yönden sahip olduğu konusunda her türlü deneme ve incelemeden sonra kesin bir kararı uyanmadıkça, kimseye dernekten söz etmeyecek ve derneğe alınmayacaktır (md. 26). Derneğe giren kişi, tüzüğün gereğini yerine getireceğine “din”, “namus” ve “vicdani” üzerine “and” içecektir. Daha sonra kendisine kolbaşından alınan numara verilecektir (md.27).⁷⁷

Bu tür gizli yapılanmalarda örgüte bağlılık, son derece önemlidir. İşte bunu temin içinde başlangıçta bir takım şartlar konulur, bunlara uyulmaması halinde en ağır cezalarla, ölüm dahil, karşılaşılabileceğinin bilinmesi istenir. Yani bir üye şeklen değil, canıyla hayatıyla bu yapılanmalara girer ve örgütün menfaatleri için elinden geldiğince katkı sağlar. Ayrıca örgüt de kendisine dahil olan üyenin can güvenliğinden sorumludur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk tüzüğünde, bu konuları belirleyen, üyeleri cemiyete sağlam bağlarla bağlayan 23.,27.,30.,32.,33. ve 34. maddeler üyelerin bağlılığı ve güvenliği hususlarını kapsamaktadır. 23. Madde cemiyet üyelerinin, örgüt işleri yüzünden güç duruma düşmeleri halinde güvenliklerini sağlamayı, 34. madde de cemiyet uğruna kendisini feda edenlerin aile ve çocuklarının geçimleri ve korunmalarının dernekçe üstlenileceğini taahhüt etmektedir. Üyelerin cemiyete karşı sorumlulukları ve bundan kaçınanlara yapılacak yaptırımlara tüzükte değinilmiştir. Dernek üyeleri, paraları, kalemleri ve bedenleriyle cemiyete hizmete zorunludurlar. Bundan kaçınanlara vatan haini gözüyle bakılacaktır (md.32). Dernek üyeleri idare meclisi tarafından verilecek görevleri yerine getirmeye mecburdurlar fakat bundan neden göstererek kaçınma şansları da vardır. Eğer idare meclisi bu nedeni uygun bulursa o üyeden söz konusu görev istenmeyecek, tersi durumda ise o görevi yerine getirmediği için kendisine “dönek” gözüyle bakılacak ve cemiyete verdiği para geri verilmeyecektir (md.30). Üyelerin cemiyete karşı görevlerinden birisi de her ay verecekleri ödeneklerdir. Bu ödentiler üyelerin üstleri kanalıyla verilecek, ödenti üyenin durumu ve isteğine göre saptanacak fakat belirli bir miktarın altında olmayacaktır(md. 33).⁷⁸ Bu maddelerden de anlaşılabilir gibi 1889 yılında doğan İttihat ve Terakki, gizli ve ihtilâlcı bir örgüttür, siyasal bir parti niteliğine sahip olması bu şartlarda mümkün değildir. Cemiyetin ülke içerisinde şubelerinin oluşması II. Abdülhamid'in baskısı yüzünden mümkün olmayınca, üyelerden yurt dışına kaçanlar gittikleri yerlerde örgütlenmişlerdir.⁷⁹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke dışındaki örgütlenmesini başlıca üç merkezde yoğunlaştırmıştır: Paris⁸⁰, Cenevre⁸¹ ve Kahire⁸².

Jön Türkler, Prens Sabahattin Bey'in katkısı ile Paris'te 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında bir kongre düzenlemiş, kongre sonunda cemiyetin adı “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” olarak değiştirilmiş ve yeni bir tüzük hazırlanmıştır.⁸³ Bu tüzükte cemiyetin oldukça esnek bir yapıda olduğu ve para sorununun büyük önem taşıdığı görülür. Tüzüğün önemli bir yanı da, ilk örgütlenmede olduğu gibi “hücre örgütlenmesi” ne yer verilmemesi ve kurulacak şubelerin kendi iç tüzüklerine sahip olabileceklerinin öngörülmesidir. Bu tüzüğe göre cemiyet, ihtilâlcı bir dernek niteliğinden uzaktır, reformcu ve federatif bir yapıyı yansıtmaktadır. Cemiyet, isim değişikliği sonrası daha düzenli çalışmaya başlar, “1” numaralı yazışma ile belirli kişilere genel duyurular gönderilir, buradan anlaşıldığı üzere cemiyet örgütlenmede, Ermeni, Rum ve Bulgar derneklerinden de esinlenmiştir.⁸⁴

⁷⁷ İttihat ve Terakki'nin ilk tüzüğü için bk. Tunaya, age., s.70-75.

⁷⁸ Tunaya, age., s.74-75.

⁷⁹ Romanya'ya kaçan İbrahim Temo, 1896 tarihinden sonra Köstence ve Mecidiye şubelerini bizzat kurmuş; Bulgaristan'da Ruscuk, Dobruca, Şumnu, Filibe, Sofya, Kızanlık ve Vidin şubelerinin açılışında da etkili olmuştur. Arkadaşları Berlin'de şube kurmuş, Paris'e kaçanlar da Ahmet Rıza Bey'le münasebete geçmişlerdir. Rumeli'de 1898 yılından itibaren cemiyet faaliyetleri ve şubeleri artmıştır. İşkodra'da etkin olan cemiyetin, aynı yıl Tiran'da dokuz şubesi bulunmaktadır. Kabasakal, age., s.31.

⁸⁰ Ülke dışındaki bir merkez niteliğindedir. Meşveret Gazetesi yayın organıdır. Ahmet Rıza Bey bu şubenin başkanıdır fakat daha sonra Murat Bey başkanlığa getirilmiştir. 1897 yılında cemiyet merkezi Cenevre'ye taşınmıştır. Fakat Ahmet Rıza ve arkadaşları çalışmalarını Paris'te sürdürmeye devam etmişlerdir.

⁸¹ 1897 yılında kurulmuştur, 1898 yılından itibaren “Osmanlı Gazetesini çıkartmıştır.

⁸² 1897 yılında oluşmuştur, başında Hoca Kadri Efendi vardır. Yayın organı “Kanuni Esasi”dir.

⁸³ Tüzüğün tam metni için bk. Tunaya, age., s.76-80.

⁸⁴ Bu yazışmada firkanın yeniden oluşturulduğu, düşüncelerini Osmanlılara “Şura-yı Ümmet”, yabancılara da Fransızca “Mechveret” ile bildirmeye devam edeceği belirtilmektedir. Bu yazışmada ayrıca ülke içinde etkin şubeler kurulması zorunluluğu belirtilmektedir. Yazışmada yine, kullanılmak üzere bir şifre defteri gönderileceğinden söz edilmesi cemiyetin işi sıkı tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca mektupta, Ermeni, Bulgar ve Rumlar katında araştırma yapıldığı ve bir derneğin amacına ulaşması için en gerekli şeylerin para ve özveri olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle en önemlisi özveride bulunabilecek üyelerin seçilmesi olduğu, Rum, Bulgar ve Ermenilerin deneyimlerinden edinilen tecrübeye göre de genç, bekar ve yoksulların daha çok kendilerini tehlikeye koymaktan çekinmeyecekleri üzerinde duruluyor. Kabasakal, age., s.34-35.

II. Meşrutiyet'in ilanını İttihat ve Terakki'nin Manastır ve Selanik şubeleri sağlamıştır. Selanik'te Eylül 1906'da kurulan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin kesin bir başkanı yoktur, her toplantı, o toplantıda seçilecek bir başkan tarafından yürütülmektedir. Talat, Rahmi ve İsmail Canbulat Beylerden oluşan bir Heyet-i Aliye seçilmiş, daha sonra bu kurul Merkezi Umumi adını almıştır ve cemiyetin tüzüğünü hazırlamıştır. Cemiyetin kurucuları olan on kişiden her birine, yaşlarına göre 1'den 10'a kadar bir numara verilmişti. Bu on kurucudan sonra yapılan yeni üye kayıtlarında verilen numaralara yüz ilave ediliyordu ve 111'den başlanıyordu. Amaç, cemiyetin güçlü gösterilmesi ve üyelerin maneviyatının güçlü tutulmasıydı.⁸⁵ Cemiyete üye olacaklar için bazı koşullar getirilmiştir. Cemiyete katılacaklar konusunda çok titiz davranılmış, gizli bir örgüt olması nedeniyle hiçbir şeyin sızdırılmamasına özen gösterilmiştir. Buna göre cemiyete üye olanlar, yalnız kendilerini öneren "rehber" ile iki arkadaşı tamiyacaklardır. Bunlar dışında kimse ile danışıklıkları olmayacağı gibi, cemiyetin diğer üyeleri hakkında da bilgi istemeyeceklerdir. Bunun yanı sıra yemin şekli saptanmış ve kısa bir giriş töreni yapılması kararlaştırılmıştır. Cemiyetin örgütlenmesi askeri tıbbiye öğrencilerinin 17 yıl önce uyguladıkları, "Carbonari" sisteminin aynısıdır. Fakat bu örgüt, Makedonya'daki Bulgar ve Rum komitacılarıyla sürekli ilişki içinde olduğundan, Bulgarların ünlü "İç Örgüt" (MRO) adlı kuruluştan esinlenmiş olmaları da mümkündür. Semtlere göre örgütlenmeye giren cemiyette numaralar buna göre saptanmıştır.⁸⁶ Ayrıca İttihat ve Terakki'nin hızla yayılması esnasında Selânik'teki ve Makedonya'daki mason localarından yararlandığı biliniyor.⁸⁷ Bu örgüt 27 Eylül 1907 günü düzenlenen bir belgeyle Paris'teki Terakki ve İttihad Cemiyeti ile resmen birleşmiştir.⁸⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 yılında da bir tüzük çıkartmıştır. Üzerinde cemiyet arması bulunan "Dahili Nizamname" yine gizli ve yasa dışı bir örgütün tüzüğüdür. Bu tüzüğe göre, Merkezi Umumi Osmanlı ülkesinde bulunacak ancak bulunduğu yer duyurulmayacaktır. Dış merkez Paris'tir. Cemiyete girebilmek için, "heyet-i idarenin adayı uygun bulması gerekmektedir. Cemiyete girişte üye, kararlara uyacağına ve ihaneti ortaya çıkarsa idama razı olacağına dair, din, vicdan, kutsal kitap, tabanca üzerine yemin edecektir. Cemiyetin fedai üyelerinden oluşan "fedai şubeleri" vardır. Bunlar merkez heyeti dışında bağımsız girişimde bulunamayacaklardır. Ayrıca merkez heyetleri cemiyet adına yargılama da yapabileceklerdir.⁸⁹ Ekim 1908'de İttihat ve Terakki 13 maddelik bir duyuruyla, siyasal programını kamuoyuna açıklamıştır. Bir de bu kongrede İttihat ve Terakki Fırka-i Siyasiye'si çıkartmış ve 1913 yılına kadar sürecek olan fırka-cemiyet ikilemi başlamıştır.⁹⁰ Bu duyuruda cemiyetin içyapısına dair programın açıklanmamış olması, cemiyetin gizliliğinin bir ölçüde devam ettiğinin göstergesidir.

İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesine baktığımızda, liderliğin her zaman kolektif bir nitelik taşıdığını görürüz. Parti lideri sayılabilecek "Reisi Umumilik" ancak 1913 kongresinde tüzüğe girmiştir. Bu göreve getirilen kişi (Sait Halim Paşa) gerçek bir liderden çok, simgesel bir lider sayılır. Örgüt içinde sivil ve eski subaylardan oluşan iki kanat mevcuttur.⁹¹ 1913 Kongresine göre yeni örgütlenme şu şekildedir: Reisi Umumi yönetimindeki Meclis-i Umumi iki kola ayrılmıştır; yasama organı dışındaki örgüt işlerinden sorumlu bir kâtibi umumi yönetimi altındaki Merkezi Umumi, yasama meclisi işleriyle ilgilenen bir vekili umumi yönetiminde toplanan kalemi umumi. Merkez ve bağlı yerlere ait olmak üzere sancak örgütü, kongreler, kulüpler ve İstanbul örgütü. 1916 kongresinde Merkezi Umumi'nin görev ve yetkileri açıklıkla belirtilmiştir.⁹² Bunlar dışında bir de, 1908 tüzüğünde yer verdiği, fedai şubeleri gibi yan örgütleri vardır.

II. Meşrutiyet devrindeki yapılanma konusunda, İttihat ve Terakki dışında kurulan diğer siyasi partilerin ve cemiyetlerin oluşumuna da kısaca değinmek gerekir. Adı şantaj ve komplo hareketlerine karışan, başlangıçta programı ve tüzüğünü açıklamayan Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti'nin merkez dışında şubeleri hakkında bilgi yoktur, ayrıca kongresi de olmamıştır.⁹³ Paris'te oluşan Prens Sabahattinci akımı 1908 yılında Osmanlı siyasi hayatına girişiyle oluşan Ahrar Fırkası bu dönemin ilk gerçeğe en yakın partileşme teşebbüsü olmuştur. Cemiyetler Kanunu öncesi kurulan parti, bir kadro partisidir ve

⁸⁵ Cemiyetin kurucuları; Bursalı Tahir, Naki (Yücekök), Talât Bey, Mithat Şükrü Bey, Rahmi Bey, Ömer Naci Bey, Kazım Nami(Duru),İsmail Canbulat, Hakkı Baha, Servet (Tör). Bk. Hasan Babacan, Mehmed Talât Paşa (1874-1921), Ankara 2005, s.15.

⁸⁶ Kabasakal, age., s.35-42.

⁸⁷ Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin gelişmesinde etkili olan mason locaları Makedonya Rizorta ve Veritas localarıdır. Talât Bey, Mithat Şükrü, Kazım Nami Beyler Makedonya Rizorta Locasına üyedirler. Babacan, age., s.16.

⁸⁸ Birleşme belgesi için bk. Tunaya, age., s.81.

⁸⁹ 1908 tüzüğünün tam metni için bk. Tunaya, age., s.82-91.

⁹⁰ 1913 Kongresini düzenlediği tüzüğün 1.maddesine göre, Cemiyet geniş bir siyasi partiye dönüşmüştür. Tunaya, age., s.145.

⁹¹ Sivil kanatın başını Talat Bey çeker ve parlamento gurubu ile Kara Kemal'in önderliğindeki İstanbul örgütü ona destek olmaktadır. Etkin bir başkandan yoksun olan askeri kanat ise kendisine yakın gördüğü Enver Paşa'yı desteklemektedir.

⁹² Kabasakal, age., s.57.

⁹³ Tunaya, age., s.165-174.

demokratik bir yapılanmaya sahiptir. Avrupa partilerini örnek almış bir bürokratlar gurubu olan parti, gelişme olanağı bulamadığından örgütlenememiştir.⁹⁴ Parlamento içerisinde kurulan ilk siyasi parti örneği olan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası(Kasım 1909), varlığı kısa süreli olduğu için örgütlenmeyi başaramamıştır. Sadece Rize ve Basra’da iki şubesi açılmıştır.⁹⁵ Parlamento içerisinde kurulan diğer bir siyasi parti Ahali Fırkası(21 Şubat 1910)’dır. Fırkanın siyasal programı ve nizamnamesi vardır.⁹⁶ Bu dönemde kurulan bazı partiler liderlerinin kişilikleriyle adeta birleşmişlerdir. Bunlardan birisi de İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası(1909) kurucusu Şerif Paşa’nın etkisindedir ve “Cemiyet-i Hafiyeh” iddiaları dışında ülke içinde örgütlenmeye sahip olamamıştır.⁹⁷ II. Meşrutiyetin en büyük ve önemli muhalefet partisi şüphesiz İttihat ve Terakki’ye karşı tüm muhalifleri bir araya toplayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası’dır. Bu fırka da diğer Osmanlı fırkalarına benzemektedir. Bunun en büyük delili de programındaki sosyal konulara ilişkin yetersizliktir. Bir sınıf partisi değildir, halktan kopuktur, örgütlenmede önce Hürriyetperveran’ın şubelerini devralmıştır. Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde örgütlenme fırka ve cemiyetler arasında benzer yöntemlerle olmuştur diyebiliriz. Bu sebeple diğer fırkaları burada ayrıca belirtmeye gerek görmüyoruz.

Son olarak meşrutiyet dönemlerinde kurulan yerel cemiyetlerin yapılanmasına, örneklerle kısaca değinmek konunun tamamlayıcılığı açısından yararlı olacaktır. İlk olarak 1882’de 12 maddeden oluşan nizamnamesini yayınlayan göçmenlerin ve gayrimüslimlerin oluşturduğu “Nevşehirli Peynirci Esnafı İttihadi”nin yapılanmasına değinelim:

Cemiyetin kuruluş amacı nizamnamesine göre; esnafın ve ahalinin zararlarının önlenmesi, yardıma muhtaç esnaflara yardım vb. kısaca esnafı korumak ve haklarını imkânları ölçüsünde savunmak. Nizamnameye göre birlik 42 kişiden oluşuyordu ve bunlar malın alımına göre üç sınıfa ayrılmışlardı.⁹⁸ Diğer bir örnek Edirne’de fakir çocuklara yardım amaçlı kurulan, “Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyeti(1910)”dır. Edirne’deki kimsesiz kız ve erkek çocuklarına yetimhane açmayı hedefleyen cemiyetin kurucuları arasında İttihat ve Terakki’nin Edirne şubesindeki kişiler vardır. Cemiyete üye olabilmek için, ayda en az bir kuruş ödemek, cemiyetin kuruluş nizamnamesine uymak şartı vardı. Üye aidatları ve bağışlar dışında cemiyete gelir getirebilecek yardım kampanyaları düzenleneceği de belirtilmişti. Cemiyetin “heyet-i umûmiye” adıyla anılan genel üye toplantıları, her yıl Mart ve Eylül aylarında olmak üzere, yılda iki kere düzenleniyordu. Toplantı başında oturumu yönetecek olan divan başkanı ve kâtabi seçiliyordu. Mart ayında toplanan genel kurulda cemiyetin “Heyet-i İdare” adıyla anılan ve 15 kişiden oluşan yönetim kurulu seçiliyordu. Yönetim kurulu üyelerinin üçte biri kurucu üyeler tarafından kendi aralarından, üçte ikisi de genel kurul tarafından diğer üyeler arasından seçiliyordu. Üyeler yönetim kuruluna yazılı olarak başvurma ve teklifte bulunma hakkına sahiptiler. İttihat ve Terakkinin Edirne şubesi, cemiyetin yönetim kurulunun yapacağı tüm faaliyetleri teftiş etme yetkisine sahiptir.⁹⁹İttihat ve Terakki’nin güdümü altında İzmir’de kurulan milliyetçi nitelikteki Halka Doğru Cemiyeti, cemiyetin kurucularından Dr. Nazım Bey’in telkinleri sonucu 112 kişi tarafından verilen 35.000 liralık yardım parasıyla 1917 yılında kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları İttihat ve Terakki’nin İzmir’de bulunan üyeleridir. 24 maddelik nizamnamesi iki bölümden oluşmaktadır, birinci bölümde cemiyetin kuruluş amacını içeren maddeler, ikinci bölümünde ise cemiyeti meydana getiren heyetler ve cemiyet üyeliğine ilişkin bilgiler yer alıyordu. Cemiyetin fahri üyeleri dışında, kurucu ve yardımcı üyeleri de vardır.

Sonuç

Meclisi Mebusan’da yapılan uzun müzakereler sonucu 16 Ağustos 1909 günü çıkarılan Cemiyetler Kanunu’na göre genel olarak şu esaslar getirilmişti: Dernek kurmak için izin almak gerekmiyordu fakat kurulduktan sonra bildirim şartı vardı. Gizli cemiyet kurmak yasaktı. Kuruluş aşamasında; eğer kurulan cemiyetin idare merkezi İstanbul’da ise Dâhiliye Nezareti’ne, taşra da ise yörenin en büyük mülkiye memuruna, cemiyetin unvanını, amacını, idare merkezini, yöneticilerinin isim,

⁹⁴ Ahrar Fırkası hakkında bilgi için bk. Tunaya, age., s.175-204.

⁹⁵ Tunaya, age., s.241-252.

⁹⁶ Tunaya, age., s.266-277.

⁹⁷ Yurt dışında örgütlenen fırkanın yurt içinde bir Cemiyet-i Hafiyeh kurarak eyleme geçtiği İttihat ve Terakki çevresi tarafından ortaya atılmıştır. Tunaya, age., s.252-266.

⁹⁸ Birinci guruptakilerin sayısı 7, ikinci guruptakilerin 19 ve üçüncü guruptakilerin 16. nizamnameye göre ilerde birliğin kasasına toplanacak para, gerekli masraflar çıkartıldıktan sonra, bu guruplara bölüşülecekti. Bk. Stefo Benlisoy, “Dersaadet’te Mukım Nevşehirli Peynirci Esnafı İttihadi”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler Özel Sayı-2)**, S. 239, C. 40, İstanbul Kasım 2003, s.5.

⁹⁹ Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyet-i Hayriyesi(1910) Edirne’nin Fakir Ama Akıllı Çocukları”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler Özel Sayı-2)**, S. 239, C. 40, İstanbul Kasım 2003, s.19-27.

meslek ve ikametgâhlarını içeren bir beyanname verilecek, karşılığında bir ilmühaber alınacaktı. Ayrıca beyannameye, nizamnameden iki adet, cemiyetin resmi mührüyle tasdik edilmiş şekilde eklenecekti. Nizamnamede, idare heyetinde ya da ikametgâhlarda yapılacak herhangi bir değişiklik derhal hükümete bildirilecekti.

Cemiyetler Kanununa göre, dernek kurma hakkı iki bakımdan sınırlandırılmıştı. İlk sınırlama derneklerin amaçları ve nitelikleriyle ilgilidir. Kanunları, umumi adabı, devletin bütünlüğünü, hükümetin değiştirilmesini, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurları siyasal bakımdan bozacak cemiyetler kurulamazdı. İkinci sınırlama da üye olacaklar için getirilmişti. Herhangi bir cemiyete üye olabilmek için yirmi yaş sınırı konulmuştu.¹⁰⁰ Ayrıca adayın bir “cinayet”le mahkûm ve medeni haklardan mahrum olmaması gerekiyordu. Cemiyetin merkezinde iki kişiden az olmamak koşuluyla bir idare heyeti bulunacaktı. Varsa, şubelerde de merkeze bağlı birer idare heyeti faaliyet gösterecekti. Bu heyetler cemiyet üyelerinin kimliklerini ve üye kayıt tarihlerini; idare heyeti karar, yazışma ve tebligatını, cemiyete ait gelir ve giderleri kayda geçeceklerdi. Bu defterleri adli ve mülki merciler gerektiğinde görebileceklerdi.¹⁰¹

Cemiyetler Kanunu’nun uygulamaya konulmasının ardından II. Meşrutiyet döneminde tüzelkişilikler bakımından önemli bir düzenleme de, 1913’de çıkarılan “Eşhas-ı Hükmiyye’nin emvâl-i gayr-i menkuleye tasarruflarına mahsus Kanun-ı Muvakkat olmuştur. Fakat bu kanun dernekler alanında 1909 Cemiyetler Kanunu’ndan sonra bir yenilik getirmiş sayılmaz. 1909 Cemiyetler Kanunu esasen sınırlı olarak taşınmaz elde etme hakkını tanımıştı, bu kanunla ona gönderme yapılmıştır. Daha çok Müslüman olmayan cemaatler için çıkarılmış gibidir. Böylece 1926 Medeni Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden önce, “dernek” adı verilen tüzelkişilik türü, bir hukuki çerçeve olarak Türk Hukuku’nda benimsenmiş oluyordu.¹⁰²

30 Temmuz 1909 tarihinde 13 maddelik Tatil-i Eşgâl Kanunu (Grev Kanunu) çıkartılmış ve işçilerin örgütlenmelerine sınırlamalar getirilmiştir. Bu kanuna göre kamu hizmeti gören müesseselerde sendika teşkil edilmesi yasaklanmıştır. Bu sınırlamalar siyasal partiler için de geçerlidir, çünkü yasaya göre onlar da birer cemiyettir. Zira siyasi partiler için ayrı bir kanun çıkartılmasına lüzum görülmemiştir. Böyle bir kanun ancak 1965 yılında çıkartılacaktır.¹⁰³ Bu kanunun uygulanmasında dâhiliye, adliye, ticaret ve nafia vekâletleri sorumlu tutulmuştur.

1938 tarihli Cemiyetler Kanunu’nda sınıf esasına dayalı cemiyetlerin kurulamayacağı ilkesinin yer alması, sonuçta “sivil toplumun özünü oluşturacak tüm toplumsal kesimlerin, yüz yıllar boyunca gerçek kimliklerini bulamadıkları, yeterince gelişmemiş bir düzende, sınırları yine belirsiz bir magma” görünümünde kalmalarına yol açmıştır. Aslında tek partili dönemdeki pek çok anayasal ve yasal düzenleme sivil toplum örgütlenmelerinin önünü açıcı nitelikteydi. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan gazeteler, fırkalar, dernekler ve çeşitli düzeydeki farklılaşmış gruplar sivil toplumun Türkiye’deki tarihsel gelişimine olumlu bir katkı sağlayabilirdi. Ancak, 1940’lara dek devam eden süreçte Matbuat Kanunu, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu, Cemiyetler Kanunu, Seçim Kanunu gibi kanunlarla sivil topluma sınırlamalar getirilmiştir. Dolayısıyla, tek partili dönemde teorik açıdan sağlanmış olan hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesine ilişkin araçların (siyasal partiler, dernekler, sendikalar vb.) merkezi vesayetçi yönetim tarzı içinde yaşama şansı pek yoktu.

KAYNAKÇA

ALKAN Ö. Mehmet, “Osmanlı’da Cemiyetler Çağı”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler –1 Özel Sayı)**, C. 40, S 238, İletişim Yayınları, İstanbul Ekim 2003, s.5.

_____, “1856-1945 İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları –Toplumsal Örgütlenmenin Gelişimi (Devlet Toplum İlişkisi Açısından Bir Tarihçe Denemesi)”, (der.:Ahmet Yücekök), **Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s.104.

_____, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945”, **Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1998, s.45.

ANAGOSTOPULU, Athanasia, “Tanzimat Ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Editör: Pinelopi Stathis, (gev.: Foti ve Stefo Benlisoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.21.

¹⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya yaş şartını 18 olarak belirtiyor. Bk. Tunaya, age., s..397.

¹⁰¹ Toprak, Cemiyetler Kanunu, s..207.

¹⁰² Hüseyin Hatemi, “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzelkişiliği)”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, İstanbul 3-5 Nisan 1987, s..83.

¹⁰³ Tunaya, age., s.397.

- BABACAN Hasan, **Mehmed Talât Paşa (1874-1921) Siyasi Hayatı ve İcraatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- BAYDUR Mithat, “Demokrasi ve Modernleşme Sürecinde, Devletin Sivil Toplumla Baskın Gelmesi ve Kemalizm”, **Yeni Türkiye Dergisi, Sivil Toplum Özel Sayısı**, (Kasım-Aralık 1997), S 18, s.195.
- BENLİSOY Stefo, “Dersaadet’te Mukim Nevşehirli Peynirci Esnafı İttihadı”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler Özel Sayı-2)**, S 239, C 40, İstanbul Kasım 2003, s.4-9.
- BERKES Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.272.
- CELALYAN Agop, “Kadın Yazarların Gözüyle 19. Yüzyıl İstanbul’unda Ermeni Kadını”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Editör: Pinelopi Stathis, (çev.: Foti ve Stefo Benlisoy), İstanbul 1999, s. 97.
- EKSETZOGLOU Haris, **Osmanlı’da Cemiyetler ve Rum Cemaati -Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi 1861-1912**, çev.F.Benlisoy, S.Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- EYİCİL Ahmet, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **Türkler**, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.228-242.
- GÖRKEM İsmail, “Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, **Türk Yurdu**, C. 19-20, S 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s..229.
- HATEMİ Hüseyin, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.198.
- _____, “Bilim derneklerinin Hukuki Çerçevesi(Dernek Tüzelkişiliği)”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, İstanbul 3-5 Nisan 1987, s.81-84.
- HERGÜLLÜ Melike, “ Halka Doğru Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler Özel Sayı-2)**, S 239, C 40, İstanbul Kasım 2003, s.38-47.
- İÇDEMİR Uluğ, **Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1937.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti’nde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri Birinci Milli Türk Tarihi Sempozyumu**, 3-5 Nisan 1987 İstanbul, s.1-26.
- _____, “Osmanlı Türkiye’sinde Kültür ve Bilim Hayatında Tüzel Kişiliğin Gelişmesi ve Teşkilatlanmanın Başlaması”, **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Adnan Sayılı Özel Sayısı-I**, C. 9, S. 25, s.265-291.
- KABASAKAL Mehmet, **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960**, Tekin Yayınevi, İstanbul Eylül 1991.
- KALAYCIOĞLU Ersin, “Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset”, **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam**, Vadi Yayınları, Şubat 1998, s.114-120.
- KARAÇAVUŞ Ahmet, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- KARAKIŞLA Yavuz Selim, “Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyet-i Hayriyesi (1910) Edirne’nin Fakir Ama Akıllı Çocukları”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler Özel Sayı-2)**, S. 239, C. 40, İstanbul Kasım 2003, s.19-27.
- KARPAT Kemal, **Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980**, (çev.. E.Soğancılar), İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- _____, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, (çev.: Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara Haziran 2006.
- KATZ Daniel; Robert L.Kahn, **Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi**, (çev.: Halil Can; Yavuz Bahadır), Doğan Basımevi, Ankara 1977.
- KİLİ Suna, “Türkiye’de Örgütleşme Sorunu ve Örgütsel Dengesizlik”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Sayı:4-5, İstanbul 1976-1977, s.63-65.
- KİTUÇKAS Yeorgies, “1878’e Kadar İstanbul’daki Bulgar Cemaati”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Editör: Pinelopi Stathis, (çev.: Foti ve Stefo Benlisoy), İstanbul 1999, s.45.
- KÖKER Levent, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim, 2. Baskı, İstanbul 1993.
- MARDİN Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima:1, C. 3, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima:1, C. 4, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima:1, C. 5, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima:1, C. 6, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- SARINAY Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)**, Ötügen Yayınevi, I. Baskı, İstanbul 2004.
- ŞENİŞİK Pınar, “Etnik-i Eteryay Cemiyeti (1894)”, **Tarih ve Toplum (Osmanlı’da Cemiyetler –1 Özel Sayı)**, C. 40, S 238, İstanbul Ekim 2003, s.52-55.
- TANÖR Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- TOPRAK Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s.205-208.

_____ "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul 1985, s.531-536.

TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1998.

Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C. II, T.B.M.M Vakfı Yayınları No:15, Ankara 1998

Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci, C. I, T.B.M.M Vakfı Yayınları No:14, Ankara 1998.

YÜCEKÖK Ahmet, "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci", **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1998, s.13.